

HUMANISTIČKA MISAO JANA PANONIJA

Ljerka Schiffler

Da bi se razumjelo pjesnika, da bi se pjesnik istinski otčitao, nužno je mnogo toga znati: i filozofiju, i medicinu, i pravo, sve umjetnosti i filologiju; ne zastati na pragu, nego zaći u najskrovitije kutke, temeljito ih proučiti, postati krvlju njegove vlastite krvi. No ponajprije valja bdjeti uz svjetlost Kleantove svjetiljke, jer su djela pjesnikâ puna učenja filozofâ.¹

Ovo gledište Panonijeva suvremenika — i samog pjesnika — Angela Poliziana, firentinskog neoplatonika, može se u cijelosti primijeniti na onoga tko tumači Panonija, na onoga koji je živio stihovano, u kojem se snažno podudarilo majstorstvo riječi elegantnog latiniste, snaga, draž, ljupkost, sklad i nadasve jasnoća, s biranim osjećajem, plastičnošću izraza, misli i znanjem kao osnovom. Svojom *vis dicendi* sferom pjesničkog kazivanja, okušao je Panonije onu pjesničku narav mišljenja koja je u humanističkoj revoluciji postala »umjetnošću umjetnosti«, zajedništvo *res* i *verba*, *dicere* i *sapere*, pogađajući pjesničku narav mišljenja. Slijedeći Polizianovu metodu, primjerenu i Panonijevu rukopisu, krenut ćemo do idejnog humusa, filozofskog creda jedne od najistaknutijih ličnosti evropske kulturne povijesti. Kako je Panonije već za života stekao auru velikana, a njegova *fama super aethera* ostala u svjedočanstvima njegovih suvremenika i potomstva — pjesnika, prav-

nika, filologa, povjesničara, polimata, i kako njegovo djelo danas već ima svojih temeljnih prosudbi, o samoj vrijednosti i karakteru njegova tipa humanizma i značenju u cjelini evropske humanističko-književne djelatnosti,² to će govor o Panonijevoj humanističkoj misli biti tražanje za načinom kojim se uspostavlja odnos pjesništva i mišljenja samog.

Pri govoru o toj misli valja imati na umu da je sam termin *humanist* nepoznat prije 1490. godine,³ a da već pojam *humanitas* u 12. stoljeću upotrebljava Otto Freisingški, kao *quae est integrum esse hominis*, sama supstancija čovjeka, da bi u 15. stoljeću prvenstveno u sprezi sa *studia divinitatis* poprimio različite vidove, ponajprije onaj koji se odnosi na književnost, pa nadalje onaj edukativni, etički, lingvistički, retorički i filološki, da bi se reflektirao na sveukupnu kulturu, znanje i filozofiju Europe. Već spočetka pomoćna disciplina političke filozofije, kao obrazovanje za *vita bona*, odgoj za pun život, u svom bitnom određenju politički humanizam afirmira ideal kompletnog čovjeka koji sjedinjuje u sebi kulturni i moralni život, postajući sinonim upravljača, čovjeka kojem je znanje i obrazovanje ne cilj po sebi, već opredjeljenje. Kako se dakle odnosi Panonijevo djelo i njegovo djelovanje spram ovih određenja humanizma i humaniste?

Panonijeva pojava pripada inicijalnoj fazi humanizma u kojoj se profiliraju obrisi dviju temeljnih orijentacija, jedne, koja humanističkim studijem usmjerava moralno-kršćanskim vrijednostima i druge, koja će posebno odjeknuti u kasnijih humanista, fundamentalno novog shvaćanja prirode i čovjeka, prirodnoznanstvene i filozofske slike svijeta. Panonijev se humanizam odigrava na liniji filozofske linije *kva-drivija* okrenute prirodnoj filozofiji i znanosti. Njegovo opredjeljenje, stav i sklonosti naime odaju kako je, uza svo obrazovanje koje je stekao, ona druga linija, tradicija trivija, gramatičko-retoričkih disciplina, filološke perfekcije kakvu je humanistički studij razvijao kroz dijalektičke tehnike novoobrazovanih humanista-logičara, strana Panonijevoj prirodi. Okrenut praktičkim vrijednostima novog studija, napuštajući aristokratsko shvaćanje znanja, iz njegovih se pjesničkih slika, nerijetko malih komentara, dade nazrijeti njegov stav prema ukupnom sistemu obrazovanja, knjizi i znanju, kao što se može otčitati i njegov odnos prema riječi kao prijenosniku znanja, njenoj svetoj misli. U Panonijevu pjesničkom opusu prisutan je svagda i odnos pjesničkog i misaonog, odnos znanja i mudrosti, erudicije i intelekta. Naj-

manje u onomu što je u njega moguće prepoznati kao tradirano mišljenje, rezultat humanističkih studija, više kao tajna bliskost što isходи iz ozračja ideja tog vremena, života kretanja idejâ — kako svjedoči njegov pjesnički dnevnik, ogledalo razdoblja i sredine kojima pripada, onoga o čem je govorio, na što je reagirao, ali i onog o čemu nije govorio, o čem je šutio.

Ako je *humanitas* sve što se odnosi na čovjeka, *hominis causa*, filozofija jest istoznačnica *studia humanitatis*, a humanizam u svojoj povijesnoj dinamici (jer ga karakterizira *otvorenost*, raznorodnost shvaćanja i iskustava), *humanitas* je putokaz u izgradnji duhovnoga jedinstva ljudskog roda. Susret najrazličitijih doktrina, kultura, inspiracija i ideja, kroz studij u Panonijevoj humanističkoj mladosti, jedno desetljeće ferarske filozofske klime, škole i studija platonizma i aristotelizma,⁴ jezika i kulturâ, od najstarije, pjesničke filozofije, do njegova vremena, što ih je u jednoj od tad najvećih biblioteka, imao prilike izučiti, kao i onoj varadinskoj, humanista i mecene Ivana Viteza, nadalje intelektualno društvo učenih, ostalo je u njegovu pjesništvu, usmjerilo mu spoznaju, skrovito je naselilvši. Poput zraka nevidljiva sunca skupljenih u jednu točku, u Panonijevim se pjesmama, elegijama i epigramima odslikavaju njegovi ferarski, padovanski, firentinski, rimski, budimski varadinski susreti i studiji. Poetika ostaje indeksom mišljenja jedne i filozofske generacije. Pisci, liječnici, povjesničari, astrolozi, arheolozi, matematičari, prirodni filozofi, ne samo znalci nego i mudri, duhovna su baština iz koje izrasta u velikoj porodici naših mislilaca jedinstvena Panonijeva pojava. Baština platonsko-aristotelovska, logička i znanstvena, retorička i gramatička, generacije u kojoj se zatiče Panonije, u mnogočemu već umorne oko 1400, prema nekima (Renan), u »stoljeću šutnje« prema drugima (Billanovich), revolucionarne prema trećima, iz koje će se formirati *Cusanus* i *Macchiavelli*, *Telesius* i *Bacon*, *Erazmo* i *Petrić*.

Panonijevi osjećaji, ideje i misli rađaju se i rastu s načinom života, putovanjima, susretima i studiranjem (»na duh jako utječe kraj u kome živiš, podneblje«,⁵ kako sam reče). Već u svojim mladenačkim »igrarijama«, kako ih nazva, stranac, tuđinac jedne sirove, barbarske zemlje, bez slušača i pljeska, ne za nagradu već za poticaj, kao i kasnije, s kraljevskog dvorskog kruha, sanjajući Dunav i rodnu Panoniju, slavonsko selo i medvjedicu, s bolećivim podsmijehom, ne i protestom, »šiljci mu tankočutne pile«⁶ urezuju blagu sjetu mislioca ljudske sudbe, jedno-

kratnosti ljudskog života, njegove veličine i malenosti, nevoljnosti, udesnosti, grijeha, ali i sreće i spoznaja pravih vrijednosti, tih klasičnih motiva humanističkog mišljenja. Vizionar onog osobitog oblika novovjekovnog intelektualizma, u kojem um nije tek načelo spoznaje, nego i djelovanje, Panonijev pjesnički opus nije *doumljivanje*, nego iz iskustva mišljenja kao voditeljice života *opravdanje* tog mišljenja, ne *antologija znanja* humaniste, nego ukazivanje na put *od znanja životu i od života znanja*, što postaje jednom od crta posebnosti Panonijeve pojave u svom vremenu. Njegova rafinirana kulturna, modelirana studijem slavne tradicije mišljenja, pjesnika, govornika i filozofa («dok ja neprekidno nad slovnicom bdim»), priznaje tek plemstvo duha, realno, ne verbalno znanje, ne mnogoznalost i lažnu učenost, nego čistu riječ. Moguće je tu raspoznati idejnu istovrsnost s pedagoškim traktatima, primjerice P. P. Vergerija, kojeg u Ferrari tumači Guarino, kao i utjecaje sredine, jednoga od najjačih obrazovnih središta tadašnje Evrope, Sveučilišta u Padovi i njene filozofske škole. Tu je nastala velika literatura traktata o ljudskoj prirodi, sreći, dostojanstvu čovjeka, svjetskoj uzročnosti, duši, razumu, vjeri i spoznaji. Posebice se tu raspravljaju pitanja iz kruga Aristotelove prve filozofije, kozmosa i stvaranja, vječnog i postalog, nastajanja, nestajanja i propadanja, promjeni, materijalnim i finalnim uzrocima, prvom pokretaču, biću i nebiću, materiji, duši, svjetlu i čovjeku. Na padovanskom sveučilištu studiraju ili predaju generacije humanista i pisaca, mislilaca narednoga stoljeća, renesansnog humanizma, pripadnici mnogih nacija, poljske, češke, germanske i drugih, među kojima je i istrana i dalmatinaca. Susrećemo ovdje imena Kopernika, Bessariona, Cusanusa, Pica della Mirandole, Petrića, Vrančića, Dudića, Grisogona, Križana, Andreisa, Frkića, Dubrovčanina⁷. Neslučajno se ovdje Panonije sreće s platonijansko-aristotelovskom i neoplatoničkom tradicijom mišljenja i uspostavlja kontakt s prvakom obnovljena platonizma, Marsilijem Ficinom, pod čijim znakom stoji čitavo jedno razdoblje evropske filozofske misli, kao rodnom mjestom cjelokupnog, ne samo književnog i filozofskog, nego i intelektualnog života, izgradnjom osnova nove slike svijeta, čovjeka i prirode. Premda se u Panonija nigdje izravno ne formulira platonička tradicija u smislu neke jedinstvene doktrine, on je ipak jedna od komponenti njegova nazora na svijet. Pjesnik iz Valchiuse bio je naime ta spona kojom se platonizam, skup učenja o vrlinama, u okviru moralne filozofije i učenja o duši, njenoj selidbi i tijelu kao staništu duše, pro-

dužio u misli domaćih pisaca. Njegova humanistička kultura, ljubav prema antici, bila je školskim primjerom obrazovanja mladih — još će i Petrić, briljantnim erosom interpretacije tumačiti Petrarca Platonom kroz odnos riječi i ideja, korespondenciju pjesničkog i filozofijskog, shvaćajući pjesništvo mjestom susreta jezika i apsoluta.³ Platonizam je, naime, živ u Panonijevoj misli, baš kao što su to, prema riječima Ficina, platonijanske sve knjige Dionizija Areopagite, mnogo Augustinove, Boetijeva Utjeha filozofije, Apulejevo djelo o demonima, Makrobijeva, Avicenina djela, Proklovo o providenju.

Ficinijanski platonizam je svakako ta formativna duhovna silnica Panonijeva pjesničkoga doživljaja svijeta («Nedavno dok sam u Elisiju tražio dušu Platona, /Starac Semije reče, da je u Marsiliju ona«⁴), kao što je to i Boetijevo nasljeđe, u smislu duhovne bliskosti, bliskosti *ideja*, duhovnoga stava, čime se dadu protumačiti Panonijeve misli o tjelesnom i duhovnom, prirodi i vremenu i sudbi, jednako kao što će se ideje L. Valle ili humanista o ljudskoj sreći¹⁰ naći u pjesnikovu doživljaju. Čak i tad kada, kao u slučaju Ficinova djela *De caelitus comparanda*, mnoga djela još nisu objavljena, one ipak predstavljaju ono duhovno okružje kojem dolaze kao konačnica. Premda spomenuto Ficinovo djelo primjerice, izlazi poslije Panonijeve smrti (1489), nije teško zaključiti kako ono živi i kako je prisutno, i nije teško stoga zaključiti o uzajamnim bliskostima različitih autora, budući da im je u osnovi, kao provodna nit zajednička filozofija koja je pjesnička vizija svijeta, filozofija koja sebe izražava slikom, simboličkim/pjesničkim jezikom, koji je potražio mit a ne apstraktni jezik filozofa u svom gledanju *unutarnje biti stvari* (najbolji je primjer za to Panonijeva antologijska, druga elegija-parabola, *De arbore foecunda*, filozofska minijatura). Kod Ficina, prevodioca Platona i Plotina, Panonije je mogao susresti i upoznati, filozofski razrađenu, spoznaju o čovjeku kao konačnom, propadljivom biću i težnju duše za redom, vječnim mirom i srećom. Panonije neće prihvatiti njegovo kozmičko shvaćanje čovjeka, bliže će mu biti ono Manettijevo, zemaljsko. Jednako kao što će od ficinijanske kozmologije, njegove rapsodijske slave prirode prihvatiti njegovo kozmocentrički determinirano stanovište, tradicije Boetijevog vjerovanja o ljudskoj sudbini kojom upravljaju zvijezde, dijeleći ljudima različite sudbine, ili Picovo o vezama i odnosima koje postoje u čitavoj prirodi, općoj simpatiji i utjecaju planeta. Interes za astrologiju u Panonija

objašnjiv je njegovim studijem kao i vezama s ličnostima te općom modom kojom je zahvaćena čitava Evropa:

Vi zvijezde, vi ste krivci mojih bolova,
Vi, stvorene, da upravljate puteve udesa,
Nad našim životom, kao i nad smrću vi ste svemoćne,
I uzroci neznatnijih stvari od vas potječu...¹¹

O vi božanske svjetlosti, koje svemirom
vladate cijelim...

Vi, zvijezde, velim, vi vječitim što nadahnute ste umom,
Zvijezde, po kojih se kretanju zbivanja, udesi, pletu...¹²

Ljudsko rođenje, bolesti, i sva događanja na zemlji, ratovi, pošasti, prirodne katastrofe, imaju svoj uzrok u kretanju nebeskih tijela, kao vitalnih principa kozmosa (*entia rationis*), prvenstveno su to Mjesec i Sunce. Lunarni svijet utječe na sublunarni, sve je podređeno pravilnosti događanja. Panonije će, nastavljajući se na humanističke koncepcije astralnog determinizma, pisati o djelovanju mjesečevih mijena, univerzalnom zakonu prirode:

Ti sve činiš nestalnim i, kako se trenutno mijenjaš,
Po primjeru svome, ne dopuštaš ni ostalo da bude...

.....
Udesi, što se skrivaju, u zbivanju svakoga dana,
Također od tebe zavise, od tvoga nestalna lika.¹³

Takva Panonijeva razmišljanja, srodna su tendencijama ranog humanizma, raspravama u centrima tadašnjeg filozofskog života, u krugovima erudita i znanstvenika. Panonije je već zarana saživio s klimom u kojoj je studij *humaniora* bio dijelom obrazovnog programa, i tu je mogao upoznat Plotinovo učenje o utjecaju zvijezda kao i Plotinove škole (rasprave o sudbini kod Prokla ili značenja Porfirijevih poganskih božanstava kao nosilaca filozofskih pojmova).

Panonijev odnos prema prirodi drugi je značajan tematski krug njegova mišljenja. Priroda ima sasvim specifičan red i položaj u odnosu na svijet čovjeka: ona posjeduje stanovitu »dijalektičku« kvalitetu i nije amorfná; ona tek živi po redu veličina, zavisno o subjektu, čovjeku. Određena filozofska konstrukcija bitka os je Panonijevih pjesničk-

kih tvorbi, njena ontološka matrica koja i pored svega završava tihim optimizmom:

No nek su i veliki ljudski grijesi, i neka nigdje na svijetu
Pobožnosti nema...¹⁴

Pohvala istini, spoznaji, ne nadilazi sam fakticitet fizičke propadljivosti, ali, premda strah ostaje, znanje o toj činjenici ravno je kozmičkoj determiniranosti:

I nisu tako velike krivice ljudskih mana,
Ako ti samo istina o jadnim ljudima nije strana.¹⁵

Svijest o vremenu kao egzistencijalnoj granici, o nemogućnosti utjecanja na prirodni tok događanja, *memento mori*, ugrađen u misao naših humanista, u filozofsku spekulaciju i pjesničku sliku, postoje i u Panonija:

Začeti noću mi počnemo, nemajuć ništa
od prošlih vremena,
potom nas dan primi u naručaj svoj.
Svoga života jučerašnjeg časove gubimo uvijek,
slijedeći započnu.¹⁶

Unutar svoje usudnosti znanjem čovjek stiže moć — za podnošenje zla (*In Malcum*), svijest isto tako o vlastitoj veličini. Bez čovjeka naim uzaludno će zemlja, piše Panonije

...svoj kružni vršiti let.
Besciljno će sijati zvijezde sa neba blistavo plava,
Putanjama će poznatim svojim kružiti one badava.

Bez ljudi tako sva dobra će tvoja propasti, sine.¹⁷

I kad pred kataklizmom jača težnja čovjekova, *Biti drugi Deukalion*, *biti druga Pira*, i kad se nad sijedim vlasima suđenica ori smijeh smrtnika, od ljudske zavisnosti o višim silama, jača je spoznaja novog čovjeka kako mu je sudba u rukama »ukletih baba«:

osvetnom, teškom bih rukom
Sileno šćepao sad, okrutne starice, vas.
S vaše bih uvele glave sijede počupao vlasi.
Potrgo kobnu vam tu pređu, vretena vam sva.
Razbaco ploče bih vaše, što ocjelnom šibaju jezom.¹⁸

Središte Panonijeve »humane« kozmologije, da je tako nazovemo, nje-gova je misao o smrti, velika tema pjesnikova filozofski domišljena:

U smrti je rađanje, život iz hladnog pepela klije,
Eto u tom se postanku cijela suština krije.¹⁹

Nastajanje i nestajanje, rađanje i smrt — pitanja su iz kruga aristotelovske prve filozofije, problematika koja se javlja i u arapskoj astrološkoj literaturi u kontaminaciji s kršćanstvom.²⁰ Na tragu aristotelijanskog učenja o Bitku, gdje nema ni nastajanja ni nestajanja, već samo Bitak, gleda Panonije na promjenu kao na dio prirodnoga ustrojstva, iz ljudske prirode zaključuje on o sudbi svijeta. Kako posjeduje razbor i volju, čovjek ima znanje o svom položaju u svijetu: klasični mit samo je vanjski oblik jedne već novovjekovne svijesti koju Panonije iskazuje, a koja će događajima narednoga stoljeća (društvenih i prirodnih) konačno mijenjati egzistencijalne i esencijalne parametre. U nizu pohvalâ čovjeku, i Panonijeva, prije Picove *Apologije* i renesansne, čovjeku-magu, i prije rasprava našega Jurja Dragišića (Salviatija) o slobodi i volji (*De natura caelestium spirituum*, Firenze 1499), rizik spoznaje pretvara u nadu, tugu u pjesmu. Iz Valline knjige *De voluptate* koju poznaje, Panonije prihvaća ono što svojim misaonim bićem, ustrojstvom može prihvatiti kao svoje, istinu i život. Njegov odnos prema svijetu prepoznajemo i u mnogim elegijama u kojima je priroda gotovo mrtva, statički odraz ljudskog, goblenska šara (kako je vidi M. Birnbaum) gdje je iščezla sva pjesnikova spontanost. Pejzaž u Panonija crta čovjeka, on jest ukoliko jest svijet govornikova Ja — jednom su to živi, topli izvori, mlazovi zdravlja, što »pružaju nam pomoć vredniju od oka, ostajući mirisa svježâ i duboka«,²¹ drugi put je to slika čiste ljepote.²²

Stoga je moguće Panonijeve elegije upravo sve smatrati njegovim idejnim, misaonim krugom *naturalia*, njegove epigrame *moralia*, koji zajedno, kao cjelina, predstavljaju vezu antitetičkih odnosa čovjeka i svi-

jeta, *humana*. Kroz pjesmu kao instrument, njenu spoznajnu funkciju iskazuje humanist svoj odnos prema kompleksu problema s kojima je kao pjesnik i čovjek suočen. Jer nerijetko je Panonijeva pjesma komentar, odgovor na životni upit, refleksija, parabola — kao ona o stablu ili ljudskom udesu, Panonijev pjesničko-filozofijski manifest, signatura njegova doživljaja egzistencijalne i esencijalne, kozmičke kao i etičko političke upitanosti, to dvojno lice Janusovo, jedno okrenuto svjetovnom, drugo onom što ga prekoračuje. To lice nam iz daljine filozofskih stoljeća govori još uvijek aktualno o načinu ljudskog bivstvovanja u svijetu, i u kojem kao da je sažeta sva Panonijeva humanistička misao, misao o čovjeku, njegovom udesu, i misao o vječnosti, koja je »oduvijek imala najснаžniji izvor u smrti«. ²³ Čovjek kao pitanje i svijet kao odgovor, svijet kao upit i čovjek kao odgovor, ali uvijek njihov odnos. Panonije znanjem humaniste gleda u čovjeku njegov početak i njegov kraj, on gol dolazi na svijet i gol odlazi, ²⁴ *homo viator* u ovom svijetu, ono po čem i u ime čega taj kratak prolaz ima smisao, čovjekova je moć stvaranja kojom odolijeva »bijegu vremena«, ²⁵ kojom ostavlja svoj trag u vječnosti. Život što od početka u sebi nosi svoju smrt (otud opasnost izobilja stabla, u spomenutoj elegiji), svoju kušnju i klopku, smrtni izvor u sebi (formula plodova), pa čovjek jest to još srednjovjekovno i već novovjekovno drvo života, što od vlastita preobilja strada — Panonijeva slika vječite borbe pozitivnog i negativnog, punine i praznine, bića i nebića, krug: jedino iz cjeline kruga, u kojoj je putanja planeta određujuća sila ljudskog, središte posvuda, a periferija nigdje, plotinovska konstrukcija, sad u vizuri humaniste, njegova senzibilna, ranjiva, melankolična bića.

*

Da zaključimo, spoznajno opredjeljenje, raznorodnost poticaja i filozofska, misaona mozaičnost Panonijeva obilježavaju njegovu humanističku misao. On filozofima, znalcima ostavlja rješenja pitanja (kako sam kaže u *De ave capite abscisso volante*) o silnim djelima prirode, dok on ostaje tek svjedokom čuda. Gotovo je prepoznati nam misaona stremljenja stoljeća koje dolazi a kojemu je Panonije na pragu filozofske koncepcije renesansnog čovjeka, prirode i svijeta. Panonijevo gledište o spoznaji gledište je humaniste kojem je spoznaja na kraju metafizička činjenica koja nadilazi čovjekove intelektualne mogućnosti. Panonije stoji na pragu »novog što se stvara« (*De amatore librorum veterum*), pripadajući humanističkoj avangardi kraja stoljeća, zajedničkoj

matici mišljenja koja ne poznaje nacionalnih granica. Svojom mišlju, idealima i iskustvom, djelatnošću, svojim svjetonazorom, bio je na tragu novog iskustva, nove filozofije evropskog novog stoljeća, koje će »il vento fiero della ragione«⁴ usmjeravati rješenjima ljudske spoznaje. Humanistička je misao pri tom svagda bila iznova poticajem generacijama pisaca, mislilaca i znanstvenika u traganju za vlastitim ishodištima, vlastitim pamćenjem, vlastitim alternativama.

Panonije nam u zoru novog razdoblja svojim pjesništvom kao da poručuje kako spoznaja filozofa zatvara beskonačnost svijeta, kako misao u sebi nosi svoju širinu i svoje granice, svoj ponor. Dvojno lice Jana, jedno humorno i drugo umorno, dok srcem i umom humaniste pjeva *de rerum humanarum conditione*.

BILJEŠKE

¹ Pollitianus A, Opera I, Miscellanea, cap. 4.

² E. Sinko, Tri književne studije, Rad JAZU, 1963, 33; M. D. Birnbaum, Janus Pannonius, Poet and Politician, JAZU, Zagreb 1981; ista, Humanists in a shattered World, Croatian and Hungarian Latinity in the sixteenth Century, Columbus, Ohio, 1986, UCLA Slavic Studies, vol. 15.

³ A. Campana, The Origin of the Word Humanist, Journal of the Warburg and Courteuld Institutes, IX, 1946; E. Kessler, Das Problem des frühen Humanismus, München 1968.

⁴ H. Baron, Humanistisch-Philosophische Schriften, Leipzig, Berlin 1928; E. Garin, Le traduzioni umanistiche di Aristotele nel secolo XV, Firenze 1950; B. Kieszkowski, Averroismo e Platonismo in Italia negli ultimi decenni del sec. XV, Giornale critico della Filosofia Italiana, 1933, 4; L'Umanesimo in Istria (a cura di V. Branca i S. Graciotti), Firenze 1983; Renaissance Humanism: Foundations, Forms and Legacy, vol. I—III, Philadelphia 1988.

⁵ J. Pannonius, Ad Galeottum Narniensem, u: Ivan Cesmički (Janus Pannonius, Pjesme i epigrami, tekst i prijevod N. Sop, JAZU, Zagreb 1951.

⁶ J. Pannonius, Ad Perottum, op. cit.

⁷ G. Giomo, L'Archivio antico della università di Padova, Venezia 1893; M. D. Grmek, Hrvati i sveučilište u Padovi, Ljetopis JAZU, knj. 62, 1957; D. Barbarić, Značenje Sveučilišta u Padovi za obrazovanje naših humanista, Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine, 1983, 17—18.

⁸ Usp. Lj. Schiffler-Premec, Petrićevo kritičko čitanje Petrarkina soneta »Ždrijelo i san«, u: Iz Hrvatske filozofske baštine, Zagreb 1980.

⁹ J. Pannonius, De Marsilio Ficino, op. cit.

¹⁰ B. Fazio, De vitae felicitate, Antverpiae, 1566; N. Modruški, De mortali-um felicitate dialogus, oko 1464.

- ¹¹ J. Pannonius, De morte Barbarae, op. cit.
- ¹² J. Pannonius, Invehitur in Lunam, op. cit.
- ¹³ ib.
- ¹⁴ J. Pannonius, De rerum humanarum conditione, op. cit.
- ¹⁵ ib.
- ¹⁶ J. Pannonius, De jactura vitae humanae, op. cit.
- ¹⁷ J. Pannonius, De rerum humanarum conditione, op. cit.
- ¹⁸ J. Pannonius, De morte Racacini cubicularii, op. cit.
- ¹⁹ J. Pannonius, De Inundatione, op. cit.
- ²⁰ E. Garin, Lo Zodiaco della vita. La polemica sull' astrologia dal Trecento al Cinquecento, Bari 1976.
- ²¹ J. Pannonius, Najadum italicarum principi, divae Faeroniae elegia, op. cit.
- ²² J. Pannonius, De arbore foecunda, op. cit.
- ²³ W. Benjamin, Estetički ogledi, Zagreb 1986, s. 174.
- ²⁴ J. Pannonius, De se ipso, op. cit.
- ²⁵ J. Pannonius, Laus Andreae Mantegnae pictoris, op. cit.
- ²⁶ F. Patritio, Della retorica dieci dialoghi, Venezia 1562.